

ФАКТОРИ СЕМАНТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТИТУЛАТУРИ XVII СТОЛІТТЯ

Назар БІЛЕЦЬКИЙ

молодший науковий співробітник
відділу історичних пам'яток українознавства НДІУ

Анотація. У статті розглядаються складові титулатурної системи XVII ст. на основі книги англійського правника Джона Селдона «Титули честі». Як наслідок аналізу пропонуються фактори семантики європейської титулатури, що значно покращують інтерпретацію певного титулу.

Ключові слова: титулатура, Джон Селдон, титулярні атрибути, титулярні абстракти, фактори семантики титулатури.

ФАКТОРЫ СЕМАНТИКИ ЕВРОПЕЙСКОЙ ТИТУЛАТУРЫ XVII ВЕКА

Назар БИЛЕЦКИЙ

младший научный сотрудник
отдела исторических памятников украиноведения НИИУ

Аннотация. В статье рассматриваются составляющие титулатурной системы XVII в. на основе книги английского юриста Джона Селдона «Титулы чести». Как результат анализа предлагаются факторы семантики европейской титулатуры, которые значительно улучшают интерпретацию определенного титула.

Ключевые слова: титулатура, Джон Селдон, титулярные атрибути, титулярные абстракты, факторы семантики титулатуры.

FACTORS OF THE SEMANTICS OF THE 17TH CENTURY EUROPEAN TITULATURE

Nazar BILETSKYI

junior research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article examines the components of the titulature system of the 17th century based on the book of the English jurist John Selden *Titles of honor*. As the result of the analysis, such semantic factors of the European titulature are proposed which enhance the interpretation of a certain title.

Key words: titulature, John Selden, titular attributes, titular abstracts, factors of the titulature semantics.

Проблема, що буде розглядатися в статті, спровокована дослідженнями про владний статус Богдана Хмельницького серед правителів тогочасної Європи. Часто на статус вказує титулатура правителя, що, безумовно, вимагає її аналізу. Для більшості дослідників історії козацтва державницької школи в цьому випадку існує спокуса звеличити статус гетьмана, використовуючи аргумент титулів, котрі вживав Хмельницький в листах до іноземних правителів, а також титули, під якими його згадували. Зокрема, простежується спекулювання з титулом «князь», котрим деякі дослідники нагороджують Хмельницького.

У статті «Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть» Валерій Смолій та Валерій Степанков, орієнтуючись на Вацлава Липинського, вказують на «монархічний» лад правління гетьмана, підкреслюючи цей «монархізм» через сумнівні згадки про «князівський» титул Хмельницького [21]. Як пишуть автори, в одному випадку в листі львівського підкоморія Войцеха Мясковського гетьман начебто «величався князем Русі та Молдавії», а в іншому – «розпорядився було звертатися до нього... як до князя Руських провінцій» [21, с. 5]. Насправді річ у неправильному перекладі, що зустрічається в оригіналах, публікованих Юрієм Мициком [5, с. 195-197, 202-204; 17, с. 267-272], латинського слова *ducatus* (дослівно *dowództwo*, *вождювання*), а зовсім не *dux* (*герцог*, *князь*) і навіть не *ducatum* (*герцогство*, *князівство*).

Ще більше захопився ідеєю «козацького князівства» Тарас Чухліб, у статті якого «Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини?» досить

спекулятивно проглядається перетікання «князівської традиції» протягом усієї козацької боротьби за незалежність, спираючись на той же «монархічний» лад правління [25]. Так, автор плутає варіанти титулу «князь», що мають різні значення, очевидно, виходячи з сучасного умовного й традиційного перекладу більшості «не-королівських» і «не-республіканських» європейських політичних термінів «князівство».

Непевно інтерпретує титули й Віктор Брехуненко, оскільки в статті «Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI - пер. пол. XVII ст.)» [3] автор хоч і правильно вказує, яким чином і за яких обставин користувалися цими титулами козацькі ватажки, утім не помічає, що *старший* є просто варіантом титулу *гетьман*, тільки в іншому просторіччі. Відповідно до нашого аналізу *факторів* значення титулів *старший* і *гетьман* в цьому випадку різняться прагматично, тому що містять у собі різні *владну функцію*, *владну ієрархію* та *традицію*, хоч і мають семантично те ж значення (тобто *військовий начальник*).

Найбільш комплексно до вивчення титулатури Хмельницького підійшов Сергій Плохій, пояснюючи різні варіанти легітимації, зокрема через релігію, влади гетьмана над Україною [34]. Автор, крім безпосереднього титулу Хмельницького, звертає увагу й на дуже важливі в титулатурі *атрибути*, такі як *Dei gratia*, *illustrissimus*, *serenissimus* [34, с. 229-230]. С. Плохій справедливо пише, що Хмельницький входив до найнижчого щабля правителів Європи, а саме до *illustrissimi*. Це підтверджується тим, що станом на середину XVII ст. вже відбулася зміна значень титулярних атрибутів,

де суверенними володарями могли бути виключно *serenissimi*. Утім автор не зважає на те, що в питанні *владної ієрархії* насправді важливішими є *титулярні абстракти*, як покаже подальший аналіз.

Оскільки дослідники не враховують *факторів значення* певного титулу, він має для них лише одну семантику. Саме подібні недоліки в інтерпретації титулатури спонукають до глибшого вивчення її структури та уявлень про неї в Європі XVII ст. Як виявляється, за самим титулом стоїть ще низка пов'язаних із ним форм звертань, що часто відіграють прагматичну роль і, таким чином, впливають на семантичне значення титулу. Саме їм і буде присвячена ця стаття.

Проблема дослідження титулатури ускладнюється також тим, що зазвичай її вивчають задля вказування владного статусу однієї держави (в особі її правителя) на противагу іншим. Звідси й походить пануюча методологія дослідження титулатури. Одним із найперших її дослідників у нашому регіоні був Олександр Лакієр [13]. Подібні до його дослідження в правничому дусі зробили наприкінці XIX та на початку XX ст. Йозеф Вольф [41], Йозеф Остророг-Садовський [33], Зигмунт Люба Радзими́нський [36] та Федір Леонтович [15]. Оскільки за радянської доби займатися геральдикой було «непопулярно», то лише наприкінці 80-х починають з'являтися подібні дослідження, а в 90-х вони набирають «державницького» характеру. Серед зарубіжних істориків другої половини XX ст. титулами *великого князя* та *царя* цікавилися Марк Шефель [39], Владімір Водов [40], Анджей Поппе [35], Джанфранко Джіраудо [6], а *комеса* - Амброжи Богуцький [27]. Серед російських дослідників варто згадати

Надію Соболеву [22], Антона Горського [4], Сергія Каштанова [10], Анатолія Новосельцева [18], Олексія Лаушкіна [14] й Олену Мельникову [16]. До «школи» вивчення титулатури та геральдики Каштанова також можна віднести Володимира Кучкіна [12], Микиту Комочева [11], Магдолну Агоштон [1], Євгенія Пчолова [19] та Михайла Раєва [37]. Серед білоруських істориків у «державницькому» дусі вивчав титули Алег Дзярновіч [7]. У вітчизняній історіографії безпосередньо про титули здійснив розвідку лише Ярослав Ісаєвич [9]. Географічний та ментальний підхід до вивчення титулатури застосовують Ганна Хорошкевич [26] та Олександр Філюшкін [24]. Серед сучасних польських дослідників варто згадати Пьотра Бороня [28], а також Марціна Ковальського [32], який через титулатуру досліджує історичну географію.

Звичайно, не можна заперечити важливість титулу для вивчення потестарної імагології, утім дослідники зовсім нехтують тим, що титулатура за своєю синтаксичною функцією є формою звертання. Звідси її як предмет треба вивчати в контексті мовних теорій (зокрема, теорії звертань) для уникнення хоча б згаданих вище лінгвістичних помилок. Із лінгвістичного й соціокультурного погляду до вивчення титулів підходили Борис Успенський [23], Андраш Золтан [8], Томаш Чарнецький [29], Сергій Салей [20] та Денис Алімов [2].

Утім досі ранньомодерна титулатура не розглядалася на тогочасному інтелектуальному матеріалі для вивчення термінології й методології дослідження титулатури, як її тоді уявляли. Звідси метою цієї статті буде поступове створення корпусу різних титулів, титулярних

абстрактів та атрибутів як форм звертання для глибшої інтерпретації тогочасної комунікативної культури, соціальної стратифікації та владних взаємин.

Для цього необхідно дослідити, яким чином європейськими правниками була сконструйована система титулів XVII ст. З цієї метою використовуємо монографію англійського правника ранньомодерної доби Джона Селдона «Титули честі».

Джон Селдон народився в родині парафіяльного «менестреля» (на той час посада особи, що займалася урочистими святкуваннями) в Салвінгтоні, Сассекс. Юридичну освіту Селдон здобував спершу в Чічестерській (Західний Сассекс) школі, а 24 жовтня 1600 р. вступив до Гарт Хол в Оксфорді. З 1602 р. вивчав право в Кліфорд Інн у Лондоні, з 1604 р. – в Іннер Темпл, а в 1612 р. одержав посаду адвоката [31, с. 212].

У дослідницькій діяльності Селдон більше займався історією, ніж правом. Протягом навчання й адвокатської роботи він написав декілька праць з історії права й літератури. У 1617 р. була видана його перша орієнтальна студія «Про сирійських богів», а також одна з найвідоміших його праць – «Історія десяти», яка, на жаль, згодом підпала під заборону друку [31, с. 214].

У 1614 р. Джон Селдон написав книгу «Титули честі», де прослідкував походження та історію найрізноманітніших європейських та східних титулів від античності до сучасних йому часів. Структурно праця поділяється на дві частини: у першій описуються титули верховних правителів, у другій – підпорядкованих. Текст цілком послідовний, містить величезну кількість посилань (бл. 4-6 на сторінку), а в окремих місцях Селдон відсилає читача до історіографії з певного

питання (*феодалне право, прецеденція та ін.*).

Вочевидь, Селдон знав багато мов, адже, крім основної англійської, зустрічаються великі пасажі латиною, іспанською, французькою, італійською без авторського перекладу, а також грецькою, івритом, німецькою з перекладом. Крім того, є спорадичні вставки арабською, перською, голландською та навіть по-кучі з польської. За пропорційністю інформації можна сказати, що Селдона більше цікавило вживання титулів античних часів, а також що про ці титули чи поняття може сказати Старий Завіт (вчений також був спеціалістом із єврейського права).

Як і більшість текстів ранньомодерної доби, «Титули честі» має компілятивний характер, що посилює різні голоси, які стоять за уявленнями про титулатуру. Джерела цієї книги можна поділити на праці істориків, хроністів, правників, богословів та поетів, з яких варто виділити:

1) *античних*: Геродот (490 або 480 – бл. 425 до н. е.), Арістотель (384-322 до н. е.), Полібій (201 – бл. 120 до н. е.), Публій Муцій Сцевола (180 -115 до н. е.), Цицерон (106 - 43 до н. е.), Діодор Сицилійський (90 - 30 до н. е.), Овідій (43 до н. е. – 17/18 н. е.), Йосі бен Галафта (II ст. н. е.), Плутарх (бл. 46 - 120 або 125), Доміцій Ульпіан (170 - 228), Евхерій з Ліону (380 - бл. 450), Ісидор Александрійський (бл. 420 - бл. 520) та ін.;

2) *середньовічних*: Георгій Синкелл (VIII ст. – бл. 810), Гал Анонім (XI ст. – після 1116), Козьма Празький (бл. 1045 - 1125), Арнольд із Любека (XI ст. – бл. 1211 або 1214 р.), Костянтин Манассія (бл. 1130 - бл. 1187), Никифор Григора (бл. 1295 - бл. 1360) та ін.;

3) *ранньомодерних*: Ян Дубравій (1486 - 1553), Сигізмунд Герберштейн (1486 - 1566), Андреа Альчато (1492 - 1550), Фердинандо Васкес (1512 - 1569), Жан Боден (1530 - 1596), Антоніо Поссевіно (1534 - 1611), Симон Шард (1535 - 1573), Сципіон Мадзелла (XVI - XVII ст.), Цезар Бароній (1538 - 1607), Альберико Джентілі (1552 - 1608), Северин Біній (1573 - 1641), Мельхіор Гольдаст (1576 або 1578 - 1635) та багато інших.

Крім того, Селдон використовує кодекси та такі правничі документи, як Григоріанський, Феодосійський, Юстиніанський кодекси, «Саксонське зерцало», листи-інвеститури (зазвичай повністю процитовані).

Широке використання джерел дає можливість вважати працю Селдона такою, що досить добре репрезентує тодішні уявлення та історію титулів й інших форм звертання. Далі буде подано, яким чином Селдон упорядковує систему тогочасної титулатури (на прикладі лише частини титулів, які він описує), що допоможе визначити *фактори значення та функціонування титулів і пов'язаних із ними форм звертання*, котрі широко використовувались в ранньомодерну добу. Курсивом виділено титули, форми звертання і деякі особливі терміни. Іншомовні слова в непрямих відмінках для зручності передано через називний відмінок із відповідним в українській закінченням через дефіс.

Загальна класифікація титулів за Джоном Селдоном

На думку Джона Селдона, титулатура та особливі форми звертання є похідними від характеристик шляхетної людини, адже тільки вона може мати титул честі [38, с. XI-XII]. Слід зазначити,

що такий підхід цілком характерний для того часу. У листі-присвяті своєму другу есквайру Кардестона Едварду Гейварду він пише, що дослідження титулів має в собі спеціальну користь навіть для більш важливих дисциплін як фізика чи математика. Під цим він має на увазі, що титули ділять людей на стани, що є частинами чи органами суспільства, так само, як існують різні органи в рослин. Для цього він цитує Арістотеля: «[і]з давніх часів заслуга була принципово ґрунтована або на активному і жвавому глузді та інших таких достоїнствах, або на тому, що було поважне або більш упорядковане. Утім як і ці двоє, так і різноманітні використання, що підходять їм, найважливіші частини громадської заслуги можуть втрачатися. Але, каже він [Арістотель. - Н. Б.], як рослини, так і люди різняться за своєю породою. Природа цього часто залишається присутньою в потомстві, але на певний час, а потім вони, чиї предки були вирощені для активного чи жвавого духу, дегенерують (так само, як чесноти часто вироджуються в шкідливі звички, які ж потім маскуватимуть) в дикість та хиткість...» [38, с. V]. Звідси можна припустити, що Селдон належав до покоління англійських інтелектуалів, що почали виходити поза дискурс вродженої шляхетності й натомість пропонували ідеї про можливість кожного її як набути, так і втратити.

Джон Селдон поділяє «титули честі» на «церковні» та «світські». Автор розглядає перших, адже, як він пише, «ми повністю пропускаємо *церковні* як церковні [sic!]

 (натяк на секулярний підхід вченого); а інші він поділяє на *верховні* та *підпорядковані*. Під *верховними* Селдон має на увазі титули або *окремих людей* (правителів незалежних монархій,

наприклад, короля чи імператора), або титули певної *сукупності людей*, залежно від особливостей правового устрою відповідних держав [38, с. 1].

Підпорядковані ж титули належать, по-перше, особам, котрі є спадкоємцями *верховних* правителів або нижчими за статусом управителями – ерцгерцог, пфальцграф, принц, маркіз, граф чи ерл, віконт, барон, та іншим шляхетним особам, в яких тільки через сам їхній статус ці титулування є почесними (*первинно почесні титули*). По-друге, *підпорядковані* титули стосуються осіб, що можуть бути просто *урядовцями*, як віце-король, констебль, канцлер, адмірал, президент (*первинно урядові титули*), крім того, Селдон згадує, що до *підпорядкованих* також належать титулування вчених людей (доктор, магістр), але він їх не розглядає у книзі, як і *первинно урядові титули* [38, с. 2].

Особливим є також те, що Селдон, крім самих титулів, виділяє пов'язані з ними форми звертання, до яких належать «випадкові назви», котрі є особливими для окремих правителів та вживаються за певних обставин, наприклад, під час церемонії коронації, інвеститури. До них автор долучає такі назви, як *semper augustus* або *zu allen zeiten Merher dess Reichs* (відповідно латинський та німецький варіанти для імператора Священної Римської імперії), *Le Roy treschristen* (для короля Франції), *Fidei Defensor* (для короля Англії), *Catholique King* (для короля Іспанії), *Amir Elmumenin* (для османського султана) і т. п. Заразом Джон Селдон викремлює *атрибути*, котрі додавалися до титулів, такі як *clarissimus, spectabilis, illustris, superillustris*, а також *абстракти: majestas, celsitudo, illustritas* [38, с. 2-3].

Розглянемо найважливіші європейські титули та їхні особливості. Слід зауважити, щоб «відобразити» ранньомодерне сприйняття титулів, буде максімально передаватися інтерпретація їх Джоном Селдоном, без критичних зауважень, а теми, які зачіпатимуться, слідуватимуть порядку викладання їх ранньомодерним вченим.

Rex, Imperator, Princeps, Basileus. Найголовніша особливість титулу *Rex*, як пише Селдон, полягає у тому, що над ним немає жодного зверхника. Походження цього титулу, на думку автора, виводиться із *права завойовника* або з *обрання*, що дозволяє поширити владу монарха на захоплені території та його підданих і, таким чином, засвідчувати про свій *суверенітет* [38, с. 3].

Селдон виводить перші згадки про королів із старозавітних часів, посилаючись на біблійну історію, але потім переходить до титулу короля в античні часи, порівнюючи його з титулом *Imperator* [38, с. 12]. Як відомо, римляни, створивши республіку, відмовилися від королівської спадщини. Проте Юлій Цезар очолив і публічну, і релігійну, і військову владу в Римі, отримавши усі найвищі титули Римської республіки. Тому вся верховна влада перейшла до військового командувача – *імператора*, яким був Цезар. Звідси з'явилася та інверсія, що титул *Imperator* є умовно вищим за *Rex*, що відображалось і в сучасні Селдону часи.

Якщо титул *Imperator*, на думку автора, відповідає владі, що поширювалася через військо, то для цивільної влади в римському сенаті наступники Юлія Цезаря створили титул *Princeps*, що буквально значило «перший у сенаті». Хоча імператори Риму не вживали стосовно

себе титул *Rex*, піддані Імперії (а саме греки чи євреї), проте, звали його королем, тобто *Basileus* [38, с. 14]. Із розпадом Імперії й захопленням її західної частини германськими племенами (VI ст. н.е.) відновлюється традиція вживання верховними правителями титулу *Rex*, у той час як Східна Імперія зберегла грецький варіант – *Basileus*. Греки ставили цей титул вищим за *Rex*, вважаючи останній варварським.

У часи імператора Священної Римської імперії Оттона IV (кін. XII – поч. XIII ст.) відповідним до посади імператора стає титул *Römischer König*, а з часів Карла V (перша пол. XVI ст.), як пише Селдон, титули *Imperator* та *Rex* набули взаємозамінного сенсу, поєднавшись у титулі *Erwählter Römischer Keyser*.

Королі Англії, Франції та Іспанії, за Селдоном, наголошували на тому, що мали свої прецеденти вживання до себе титулу *Imperator*, коли приєднували до своїх володінь інші королівства, що може вказувати на те, що під імператором мався на увазі володар багатьох королівств. Більше того, Селдон знайомий [38, с. 19] також із титулуванням московського великого князя як *Imperator* або *Czar* з 1620 року. Усе ж сусідні царю правителі не визнавали його права на цей титул, тому зверталися до нього лише *Magnus Dux*.

Dominus. Традиція звертання *Dominus* була поширена серед громадян Римської республіки, хоча перші імператори негативно ставилися до цього титулу. Правителям Східної Імперії навіть було більш притаманно титулуватися *Kyrios* або пізніше *Despotes*, ніж *Imperator* (особливо в часи Юстиніана та Теодори (VI ст. н.е.)) [38, с. 34].

Як пише Селдон, хоча такі титули були притаманні лише верховним

правителям, паралельно існувала традиція звертатися громадянам один до одного *Sir* чи *Signor* (автор ототожнює їх з *Dominus*), які буквально виражали повагу до старших за віком людей [38, с. 36].

Уживання множини в звертаннях до правителів та атрибуту верховних правителів

Джон Селдон в тлумаченні множини в звертаннях від підпорядкованих осіб до верховних спирається на ідеї середньовічного єврейського вченого Ібн Езри (1089–1167 рр.). Така особливість виходить з того, що множина передає «множинність чеснот» у того, до кого звертаються, або апеляцію до величності верховного правителя [38, с. 88]. Утім Селдон також зауважує, що множину використовують і урядовці нижчих чинів між собою. Крім того, автор звертає увагу на те, що замість другої особи може вживатися третя, як у правителів Іспанії чи Італії: *el Suo* замість *Vuestro*.

Ще однією особливістю, котру виокремлює автор, є вживання імені того, до кого звертаються. Виходячи з римської традиції, якщо зверхник до свого слуги звертається на ім'я, він таким чином виражає йому велику повагу. І навпаки, якщо підпорядкований буде звертатися до свого володаря на ім'я, це буде сприйматися як зухвалість [38, с. 89].

Атрибут «Dei Gratia». На відміну від нашого звичного уявлення, що *Dei Gratia* стосується лише верховних володарів, Селдон пише, що цей атрибут могли використовувати й підпорядковані правителі. Наприклад, у Священній Римській імперії цим атрибутом послуговувались ерцгерцог Австрії, герцог Саксонії, пфальцграф Рейну, маркграф Бранденбургу, ландграф Гессена, оскільки віддавна мали такий звичай [38, с. 91].

Також титулування *Dei gratia* було поширеним у середньовіччі серед найвищих священнослужителів, таких як єпископи та архієпископи [38, с. 92]. Селдон наголошує, що в повній титулатурі *Dei Gratia* може стосуватися лише найвищого титулу. Тобто в «король Англії, Франції, Пан Ірландії, Герцог Нормандії» *Dei Gratia* стосується лише титулу *король*.

Абстракт «Majestas». Ще однією характерною рисою верховних володарів було вживання абстракту *Majestas*. Пояснюючи його походження, Селдон згадує Овідія, котрий писав про легенду, що *Majestas* була божественною чеснотою, котру породили *Честь* та *Повага*, і вона займала найвище місце поряд із Зевсом. Лише після війни з гігантами вона стала особистою захисницею царства Зевса, а спустившись до людей – верховних та підпорядкованих правителів [38, с. 94-95].

Абстракт *Majestas* використовувався в античні часи, щоб підкреслити особливу чесноту й талант гідних людей. Згодом його значення звузилось до підкреслення особливого статусу Римського Народу, а потім безпосередньо до імператорської влади. Саме звідси походить поняття *злочину проти величності*, тобто злочину, скоєного проти *Риму* чи самого імператора. Селдон також пов'язує із *Majestas* виникнення й інших абстрактів, як-от *Perennitas*, *Eternitas*, *Tranquilitas*, *Serenitas*, що в Римі асоціювалися із титулом *Imperator* [38, с. 96]. У Східній Імперії абстракту *Majestas* відповідала *Basileia*, яка до занепаду Візантії мала значення *королівства* або *імперії*, а також пов'язаних із ними функцій – *королювання* або *імператорства*. Автор пише, що в сучасні йому часи *Majestas* вживається до більшості

верховних правителів Європи, наприклад, *Keyserlich Majestat* – до імператора Священної Римської імперії, *Catholique Majestas* – до іспанського короля. Але не всі незалежні правителі мають однакові абстракти, оскільки венеційський *дож*, котрий головує в *Serenissima Respublica Venetia*, має абстракт *Celsitudo* [38, с. 98].

Атрибути, що вживаються разом із титулами верховних правителів

Селдон пише, що для верховних правителів було звично вживати особливі атрибути, такі як *Pius*, *Foelix*, *Clemens*, *Tranquillus*, *Sanctissimus*, *Pater Patriae*. До сучасних Селдону правителів вони передаються у найвищому ступені порівняння як *Clementissimus*, *Excelentissimus*, *Invictissimus*, *Illustrissimus*, *Serenissimus*, *Gloriossimus*, *Sacratissimus*, *Celsissimus* і т. п.

Вживання Апостольським двором у середньовіччі згаданих атрибутів до правителів Європи було взаємозамінним та рівнозначним (тобто атрибути відігравали роль простих епітетів), проте з часом у папських листах усталилася традиція використовувати атрибути *Semper Augustus* до імператора та *Illustris* до інших королів, котрих Рим уважав нижчими відносно першого. Згодом спеціальні атрибути *Christianissimus* для короля Франції, *Chatolique* для короля Іспанії, *Fidei Defensor* для короля Англії витіснили атрибут *Illustris* [38, с. 100].

Проте, як пише Селдон, верховних правителів не влаштовувало те, що їхні піддані звертатимуться до них лише *Illustris*, тому, наприклад, король Англії почав титулуватися *Excellentissimus Princeps* або *Serenissimus ac Excellentissimus*, а імператор Священної Римської імперії додавав у свій титул *Sanctissimus* або *Sacratissimus* [38, с. 101]. Селдон також зазначає, що оскільки

атрибут *Illustris* раніше вважався найвищим для титулу *Rex*, деякі правники створили для титулу *Imperator* окремих атрибут – *Superillustris*.

У сучасні Селдону часи найбільш уживаними атрибутами до верховних володарів автор книги вважає *Serenissimus* та *Potentissimus* [38, с. 99], адже форми звертання до верховних правителів уподібнювалися до імператорського титулу *Der Allerdurchleuchtigster, Grossmachtigster, Unuberwindlichster Fürst und Herr* [38, с. 103].

Dux, Comes. Першим чином Селдон розрізняє значення *Dux* як верховного правителя аналогічного до короля, проте м'якше у вираженні. Це стосується варварських правителів, що не мали над собою зверхника, але і не були коонованими, а також *московського царя (Russian imperator)* і *венеційського дожа* [38, с. 240–241]. Існувало й інше значення титулу *Dux* як військової посади в Римській імперії. Цей титул тісно пов'язаний із спершу також урядовим титулом *Comes*.

Імператори Риму мали серед своїх придворних найвищих урядовців (консули, претори, сенатори), котрих звали *Comites & Amici*. Тиберій розділив їх на три різних рівні і до останніх уже звертався не *Amici*, а *Grati*. Найвищими серед *Comites* були імперські Радники (*Comites Consistorianus, rerum privatarum, sacrarum largitionum...*), до титулу яких ще могло добавлятися *Magister* [38, с. 245]. Відповідні їм урядовці були по всіх дієцезіях та префектурах імперії, а *Comites*, що відповідали за військову адміністрацію по фортах імперії, звалися *Duces*. Утім не всі *Duces* були вищими імперськими урядовцями, особливо прикордонні (*Duces Limitis*).

Первинно урядові титули *Dux* та *Comes* зазвичай уживалися разом із урядом, а також місцем, на яке поширювалася їхня адміністрація (наприклад, *Comes & Magiser Equitum Galliarum, Dux & Comes rei Militum in Isavria*). Урядовці на місцях вважалися нижчими за тих, що були в раді. Останні згодом набували виключно почесного статусу без безпосередніх завдань, стаючи *Comites honorarii* або *Comites vacantes*. Вони протиставляли себе *Comites Provinciarum*, називаючи себе *Comites intra Palatium* або *Comites Palatini* [38, с. 246].

Як пише Джон Селдон, ці титули з часом стали «феодальними» (тобто *дідичними, спадковими*) у значенні прив'язаних до якоїсь території. Під *Feud* Джон Селдон має на увазі будь-яке володіння, віддане під присягу від пана до державця. Останній за це має служити, будь-то військова служба чи сплата данини, чи т.п. Одним із можливих походжень *Feud* автор згадує римське «право патронів та клієнтів», котре також вимагало присяги [38, с. 273]. Утім воно не передбачало передачі будь-якого володіння, тому Селдон вважає вірогіднішим походження поняття *Feud* від традиції надавання у володіння військовим службовцям із титулом *Dux Limitis* земель, де вони адміністрували й постійно перебували для захисту. Але в часи Римської імперії титул *Dux* ще не був феодальним. Лише із занепадом імперії і завоюванням її територій «північними народами» почали з'являтися випадки прив'язування володіння до титулу.

Таким чином, сталася інверсія: тепер не титул надавав право володіння землями, а володіння землями давало змогу вживати титул *Dux* володарю, і та територія ставала при цьому *Ducatum*.

За Селдоном, в аналогічний спосіб відбулася і прив'язка титулу *Comes* до певного *Feud*, що в результаті давало *Comitatum* [38, с. 273-274].

Німецьким варіантом титулу *Dux* був *Herzog*. Його походження Селдон виводить із *Ein Heer dess Zugs*¹ (букв. *воєвода*), що аналогічний до латинських *Praefectus Expeditionis* або *Magister Expeditionis* [38, с. 278]. Для *Comes* німецьким варіантом був титул *Grave*. Як і за часів Римської імперії, в імперії Карла Великого ці титули ще не були *спадковими*, і лише в часи імператора Оттона I (сер. X ст.) титули *Dux* і *Comes* почали надаватися дітям імператора, а з часів Конрада II (пер. пол. XI ст.) – навіть онукам. Території, що переходили їм у володіння, починали називатися *Herzogthumb* або *Grafschaft* для титулів *Herzog* і *Grave* відповідно. Інвеститура *Dux*-а здійснювалася через надання йому *Vexillum* (*Fahn*, тобто *хоругви*), а пізніше такий звичай перейшов на надання усяких земель, які почали зватися *fahnlehn* (*feuda vexilli*) [38, с. 280].

Якщо варіації титулу *Herzog* майже не було (хіба *Erzherzog*), то похідні від *Grave* утворювали чітку ієрархію в Священній Римській імперії [38, с. 311]: першими, як визначає Селдон, були *Simple Counts* якогось графства, потім *Counts Palatine*, потім *Counts of the Empire*, потім *Counts of the Frontiers* або *Markgraves*, потім *Counts of the Provinces* або *Landgraves*, потім *Counts of the Cities* або *Burgraves*.

Як пише Селдон, серед великої кількості *графів* різних земель виділялося *четверо простих графів Священної Римської імперії* – графи Клівії,

¹ Насправді Селдон робить граматичну помилку, мабуть, уподібнивши *Heer* із *Heer*, хоча вловлює суть, адже у слові «*Herzog*» перший корінь походить від «*heer*», що значить «військо», а другий – від «*ziehen*», що значить «тягти, вести».

Шварценберга, Силеї та Савойї. Проте на часи Селдона залишився лише один із них, що титулувався «*із чотирьох графів Імперії, граф Шварценберга*», а інші стали *герцогами* [38, с. 312].

Титулу *Comes Palatini* або *Pfalzgrave* у Священній Римській імперії за своїм урядом відповідав *Praefectus Praetorio* (саме так можна розуміти злиття семантики *Palatinus* із *Воєводою*), і, як одному з найближчих імператорові, йому надавалися окремі феодалні володіння [38, с. 314]. Аналогічно *простим графам імперії* виділялися й *четверо пфальцграфів*: Рейну, Саксонії, Франконії та Угорщини, але титул міцно закріпився лише за пфальцграфством Рейну. Коли йшлося про *Palatinatum*, то розумівся саме Рейнський. У випадку із Саксонією уряд *Comitis Palatini* тримався *Dux*-ом цього володіння. Титул *Markgrave* надавався прикордонним урядовцям, що могли бути як *Comites*, так і *Duces*. Так само, як і з попередніми *графами*, існувало *чотири великих Маркграфи*: Бранденбургу, Моравії, Майссену та Бадену [38, с. 348]. Під цю ж саму «чотиририакість» попадали й *Ландграфи* та *Бургграфи*. Для перших головними землями були Тюрингія, Гессен, Ельзас та Лойхтенберг, а для останніх – міста Стромберг, Нюрнберг, Магдебург і Райнек [38, с. 351-352].

Fürst. Для титулів *Fürst* або *Princeps* Джон Селдон виділяє три різних способи використання [38, с. 357-359]. Перший походить ще від Римської імперії, де титул *Princeps* означав «перший в сенаті» та часто мав на увазі безпосередньо самого імператора. Використання в німецькій титулу *Fürst* було ідентичним *Princeps*, але в Священній Римській імперії цей титул, залежно він носія, міг мати нижчий статус, ніж *Herzog*. Феодалним

територіальним утвором, що відповідав цьому титулу, був *fürstenthumb* або *principatus*, як Ангальт, Мекленбург, Ругія. Друге використання *Fürst* стосується світських осіб, що мали й інший титул, як-от *Herzog*, *Grave*, *Pfalzgrave*, *Markgrave* і т.д., а також духовних архієреїв, які титулюються *Fürst*. Третє ж використання стосується поділу станів Священної Римської імперії на *Churfürst*-ів, *Reichfürst*-ів (до яких у цьому випадку можуть входити *barones* та нижча шляхта) та *Freie Reichsstadt*-и. Усі стани Священної Римської імперії мали різну кількість голосів у Райхстазі.

Крім того, Селдон посилається на «Саксонське зерцало», де *Prince* вживається загалом для всіх урядовців у Священній Римській імперії. Вони поділяються на *Principes Imperii*, що мають власні володіння і послуговуються *juribus realibus*, та *Principes Domicelii*, що тримають виключно уряд і послуговуються *juribus personalibus*.

Щоб детальніше пояснити різноманітні значення *princeps*, Селдон наводить класифікацію Мельхіора Гольдаста, за якою першим в ієрархії є *імператор*, що водночас є *королем римлян*, потім три церковних *Churfürst*-и, а потім чотири світських, далі слідує низка церковних правителів, які вважаються *principes*, після них – *duces*, *landgravii*, *marchiones*, *principes simpliciter* (котрими називаються *воеводи* Трансильванії, Молдавії та Валахії), *burgravii*, *comites*, *domini*, котрі всі числяться як *principes Imperii*. А вже після них ієрархія продовжується духовенством та *герцогами*, *графами*, *ландграфами* і т.д., що не є *principes*, завершуючись вільними містами [38, с. 379].

Селдон дає як ще один приклад вживання *Fürst* (тільки у формі *Prince*),

котрий використовують для спадкоємців короля. Тобто коли він передає своєму сину чи доньці велику кількість своїх володінь, то можна зустріти *Prince & Lord* або *Princess & Lady* серед інших титулів дітей монарха.

Атрибути до підпорядкованих правителів

Аналогічно до вживання особливих атрибутів до *верховних* правителів Селдон виділяє такі атрибути і для *підпорядкованих*. При тому він зазначає, що певні атрибути могли вживатися ситуативно [38, с. 732]. Спершу в Римській імперії існувало звертання до сенаторів – *Viri Clarissimi*, а в пізніші часи і до *equites Romani* почав використовуватися атрибут *Illustris* [38, с. 733]. Починаючи від часів імператора Константина, з'являється третій атрибут – *Spectabilis*, через те що вживання *Clarissimus* та *Illustris* розрізнялося залежно до яких *нобілітованих* патриціїв зверталися.

Таким чином, атрибут *Illustris* закріпився за вищими урядовцями, такими як *Praefecti Praetorio*, *Comes Lagrationum*, *Comes Privatarum*, атрибут *Spectabilis* – за проміжними урядовцями, як-от проконсули провінцій, заступники *Praefecti Praetorio*, а *Clarissimus* – за сенаторами [38, с. 734]. Разом з цим виникли й абстракти, котрі позначали ці атрибути: *Illustritas*, *Magnitudo*, *Magnificentia*, *Celsitudo*, *Sublimitas* – для *Illustris*, *Spectabilitas* – для *Spectabilis*, *Claritas*, *Sinceritas* – для *Clarissimus* [38, с. 738]. Із збільшенням кількості або сумісництва урядових посад з'являлися додаткові атрибути, такі як *Perfectissimus* і *Egregius* для провінційних урядовців та *Gloriossimus* для тих, хто був і сенатором, і *Praefectus Praetorio* [38, с. 736].

Як пише Селдон, у пізніші часи згадані атрибути перейняли й урядовці Священної Римської імперії. *Illustris* вживалося до *королів*, що підпорядковувалися імператорові, *Spectabilis* стали *Dux*, *Marchio*, *Comes*, що отримували свою посаду також від імператора, а *Clarissimus* перейшло до ще *нижчих Comes*, *Barones*, *Vavasores* і т.д. Зокрема, Селдон, посилаючись на Бодена, зауважує, що в ближчі йому часи відбулася зміна вживання абстрактів: «*Duces* Саксонії, Баварії, Дофіна, Лотарингії, Ферари, Флоренції, Мілану відхиляють звертання *Majestas*, замінюючи його *Celsitudo* чи *Serenitas*, на яке претендує й *Dux* Венеції» [38, с. 739]. Що ж до атрибуту *Serenissimus*, то він вважається чи не найвищим, що може отримати правитель.

Залежності між титулами та пов'язаними з ними формами звертання яскраво помітні в мирних договорах середини XVII ст. Як приклад буде використано видання угод Вестфальського миру, а також Оливського, що знаходяться в книзі «*Staats Archiv*» Саксонії [30, с. 237–664, 665–730], виданій Йоганном Генріхом Ротерном у Лейпцігу в 1726 р. на замовлення польського короля і курфюрста Саксонії Фрідріха Августа. Публікація є дуже зручною, адже містить паралельні латинську та німецьку версії.

Спочатку розглянемо порядок титулу імператора, котрий складається з 15 структурних елементів. Першими ідуть атрибути 1) *Serenissimus & Potentissimus*, потім титули 2) *Princeps & Dominus* перед іменем, далі 3) *Dominus* та ім'я, а далі почесні й власницькі титули з володіннями: 4) *Electus Romanorum Imperator*, 5) *Semper Augustus* (атрибут), 6) *Rex ...*, 7) *Austriae Archidux*, 8) *Dux ...*, 9) *Marchio ...*, знову

10) *Dux ...*, 11) *Princeps ...*, 12) *Comes ...*, 13) *Landgravius ...*, 14) *Marchio ... Sacri Romani Imperii* і в кінці – 15) *Dominus ...* Німецький варіант майже ідентичний: 1) *Allerdurchlauchtigst, Grossmächtigst*, 2) *Fürst und Herr*, 3) *Herr*, 4) *Erwehlten Römische Käyser*, 5) *zu allen zeiten Mehrer dess Reichs*, 6) *König ...*, 7) *Erzherzog von Oesterreich*, 8) *Herzog ...*, 9) *Marggraf ...*, 10) *Herzog ...*, 11) *Fürst ...*, 12) *Graf ...*, 13) *Landgraf ...*, 14) *Marggraf ... des Heiliges Römische Reiches*, 15) *Herr ...*

Для королів працює та ж схема, але менше позицій. У королеви Швеції: 1) *Serenissima & Potentissima*, 2) *Princeps & Domina*, 3) *Domina* з іменем, 4) *Regina ...*, 5) *Magna Princeps* (Фінляндії), 6) *Dux (Ducissa) ...*, 7) *Domina ...* Німецький варіант: 1) *Durchlauchtigst und Grossmächtigst*, 2) *Fürstin und Frau*, 3) *Frau*, 4) *Königin ...*, 5) *Grossfürstin ...*, 6) *Herzogin ...*, 7) *Frau ...* У короля Франції ще коротший: 1) *Serenissimus & Potentissimus*, 2) *Princeps & Dominus*, 3) *Dominus*, 4) *Rex Christianissimus*. Німецький варіант: 1) *Durchlauchtigst, Grossmächtigst*, 2) *Fürst und Herr*, 3) *Herr*, 4) *Allerchristichst König*.

Слід зауважити, що різниця між ними полягає, по-перше, в атрибутах *Serenissimus – Allerdurchlauchtigst – Durchlauchtigst*, адже останні насправді є дослівними перекладами *Superillustris* та *Illustris*. Це свідчить про те, що в німецькій мові відображується ще середньовічна традиція, коли королі ще були підпорядковані імператорові і до них, як до найвищих урядовців імператора, вживалося *Illustris*, що, в свою чергу, відсилає до римської імперської традиції. У латині ж, з іншого боку, відбулася значеннева зміна, і вона відображає, що всі верховні правителі рівнозначні за своїм

статусом. По-друге, помітна чітка ієрархія *прецеденції* титулів. Повторювання титулів імператора відносно різних територій, але в різних позиціях, свідчить про те, що ці території мають різний статус, а відповідно – і титули. По-третє, помітна різниця значень титулів *Princeps* та *Dominus* у різних позиціях. Можна припустити, що сукупне *Princeps & Dominus* указують на сам факт того, що носії цих титулів – незалежні монархи та володарі. *Dominus* перед іменем указує на ввічливу традицію звертання до вельмож, а *Princeps* і *Dominus* у власницькій частині – на відповідні *феодалні* титули.

Вживання абстрактів міститься в інших частинах договорів як референтне звертання або присвійний займенник. Тут відсутня взаємозалежність та відповідність між латиною та німецькою мовою. Для імператора латиною існують варіанти *Caesarea Majestas*, *Sacra Caesarea Majestas*, коли німецькою зустрічаються *Käyserliche Majestät*, *Römische Käyserliche Majestät* та дуже рідко *Seine Käyserliche Majestät* або *Ihre Käyserliche Majestät*.

Для королів латиною трапляються *Regia Majestas*, *Sacra Regia Majestas* та рідше *Sua Regia Majestas* із приставкою відповідного королівства, а також *Regia Christianissima Majestas* для французького короля. Німецькою існують варіанти *Königliche Majestät*, *Ihre Königliche Majestät*, а також зрідка *Seine Königliche Majestät* і *Allerchrististe Majestät* для французького короля. Спорадично зустрічаються збіги, наприклад, *Sacra Caesarea/Regia Majestas* і *Geheiligte Käyserliche/Königliche Majestät*. Крім того, бувають випадки, коли латиною імператора чи короля позначають просто через титул, а німецький варіант використовує займенники з абстрактом, що свідчить про

те, що останній варіант звертання має те ж значення, але інакшу синтаксичну форму.

Більш різноманітна ситуація з володарями меншого статусу, хоча їхні референтні форми звертання також наслідують імператорський варіант. Спочатку атрибути 1) *Illustrissimus & Excellentissimus*, потім ввічливе звертання 2) *Dominus* з ім'ям, потім *феодалні* титули 3) *Comes ...*, 4) *Liber Baro ...*, 5) *Dominus ... i*, врешті, 6) *різноманітні вищі урядові посади*. Німецький варіант: 1) *Hochwohlgebohrn und furtrefflich / Hochwohlgebohrn*, 2) *Herr ...*, 3) *Graf ...*, 4) *Freyherr ...*, 5) *Herr ...*, 6) *німецькі варіанти посад*. Тут німецька передає справжнє значення *Illustrissimus* як *Generosus*, а *Excellentissimus* як *Perfectissimus*, що знову передає укоріненість римської традиції звертань у німецькій мові, на противагу латині, де *Illustris* перейшло від королів до підпорядкованих верховним правителям урядовців у своїй пізнішій формі *Illustrissimus*.

Привертає увагу вживання абстракту *Sua (Principis) Celsitudo* відносно правителів, споріднених із королівськими династіями, та *Sua Serenitas* до *курфюрстів*. Німецькою *Celsitudo* і *Serenitas* передаються через *Fürstliche Durchlauchtigkeit* та *Churfürstliche Durchlauchtigkeit* відповідно. Особливість останнього абстракту полягає в тому, що він є тільки в німецькому варіанті, а в латинському частіше опускається. *Celsitudo* ж дійсно вживається до родичів верховних правителів: Карла Густава, що був спадкоємцем шведської корони, ерцгерцога Леопольда Вільгельма, що був сином імператора Леопольда, електора Бранденбурга Фрідріха Вільгельма, що був одружений із дочкою Вільгельма Оранського, а також

електора Баварії-Палатинату Максиміліана, внука королеви Данії Христини, і т.д.

Слід зауважити, що згадані вище титули відбивають чітку ієрархію статусів й у різних позиціях щодо територій мають відмінне статусне значення. Крім того, порівняння варіантів німецькою мовою та латиною дає можливість припустити більшу семантичну гнучкість останньої. Врешті, статус титулованої особи передають їй абстракти (*Majestas, Celsitudo, Serenitas*), котрі вживаються в референтних формах звертання.

Отже, проаналізувавши класифікацію Джона Селдона та приклади з мирних договорів, можна зробити висновок, що на значення владних титулів загалом впливають сім факторів:

1) *владна функція* – почесний чи урядовий;

2) *владна ієрархія* – верховний чи підпорядкований;

3) *абстракт* – символічний апелювання до влади;

4) *атрибут* – символічний апелювання до шляхетності;

5) *традиція* – досвідний генеалогічний пласт значення;

6) *позиція (у повному титулі)* – ієрархічний досвідний генеалогічний пласт значення;

7) *складеність* – можливість синтаксичної репрезентації одного значення з декількох слів.

Владна функція дозволяє нам відразу визначити, чи йдеться про *первинно почесний* титул (*феодальний Herzog, Graf*), що не обов'язково пов'язаний безпосередньо з функцією, котру він називає, чи *первинно урядовий*, котрий відповідає їй. *Владна ієрархія* стосується вираження *суверенності* носія владного титулу і поділяє правителів на *верховних* та

підпорядкованих. Це важливо, адже не всі володарі, наприклад, мають *право завойовника, право миру* і т.д. *Абстракт (majestas, celsitudo, serenitas)* – це специфічне поняття, котре передає владний статус, і саме воно найяскравіше відображає владну ієрархію, оскільки один і той самий титул, залежно від мови, політиці, часу й *традиції*, загалом може мати значення і *верховного*, і *підпорядкованого* (як титул *princeps*), але *абстракт* буде звужувати його значення. *Атрибут* – це додатковий *фактор*, котрий, подібно до *абстракту*, визначає владний статус, але має значно більшу варіативність, що не завжди чітко вказує ієрархію. *Традиція* вказує генеалогію значення певного титулу. *Позиція* – це особливість титулу, що несе за собою вищий ієрархічний статус одних володінь, а тому й титулів, над іншими. Вона пов'язана з усіма попередніми *факторами* й може вказати конкретне значення титулу, адже, залежно від його позиції у титулатурі, міняється або його *функція*, або *ієрархія*, або *традиція*. Також треба зважати на *складеність* титулу, тобто те, що декілька різних слів поряд можуть апелювати до одного значення (як у титулі *Magnus Dux*).

Згідно з уявленнями Джона Селдона про історію виникнення та значення деяких титулів, хоча вони й змінювалися протягом століть, кожен із них мав за собою певне визначене семантичне навантаження, тісно пов'язане з його історією. Використовуючи термінологію Райнгарда Козеллека, можна виділити декілька «*пластів досвіду*» або «*традицій*», котрі впливали на семантику європейських титулів та атрибутів, таких як римська республіканська, римська імперська, візантійська, середньовічна та різноманітні звичаєві (місцеві).

Погляд, звернений у минуле, – це певною мірою максима для домодерних суспільств, і цей «консерватизм» відбивається у всіх сферах політичного та культурного життя в ті часи. Священна Римська імперія вважала себе прямою спадкоємицею старої Римської імперії. Вона взорувалася на останню як на ідеал і приклад, а слідом за Священною Римською імперією – й решта європейських королівств та республік.

Утім поява нових політій та правителів не стирала старих місцевих владних ієрархій, а інкорпорувала їх. Через титули членів двору монархів яскраво видно, як вони наслідують устрій Римської імперії та як він вписується за нових обставин. Сама територія володіння монарха (ще з середньовіччя) мала відображення його двору, про що свідчить «феодалізація» земель і приєднання до цих територій титулів придворних. Тому треба звертати увагу і на *територію*, котра згадується поряд із певним титулом, адже вона може давати різний статус омонімічним титулам. Ускладнення структури Священної Римської імперії та інших королівств та розвиток міжнародної дипломатії сприяли кодифікації титулярної системи, де всі її елементи ставали обов'язковими для «ввічливої» комунікації.

Отже, можна зробити висновок, що звернення уваги на всі складові ранньомодерної титулатури через аналіз *факторів* семантики певного титулу дозволяє значно ширшу його інтерпретацію, а звідси сприяє вивченню комунікативної культури, соціальної стратифікації та владних взаємин. У подальших дослідженнях потрібно розширювати корпусну базу титулів та пов'язаних із ними форм звертань, що зможуть вирішити

й згадані складнощі в інтерпретації козацької дипломатії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агоштон М. Великокняжеская печать 1497 г.: к истории формирования русской государственной символики / М. Агоштон. – Москва, 2005. – 484 с.
2. Алимов Д. От жупанов к архонтам: социальная эволюция или нарративная конструкция? / Д. Алимов // Петербургские славянские и балканские исследования. – Санкт-Петербург, 2013. – № 2. – С. 14-55.
3. Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – пер. пол. XVII ст.) / В. Брехуненко // Наукові записки НаУКМА. – Київ, 2012. – Т. 130. – С. 4-9.
4. Горский А. Об эволюции титулатуры верховного правителя в Древней Руси (Домонгольский период) / А. Горский // Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. – Москва, 1995. – С. 97-102.
5. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Ред. Мицик Ю. – Київ, 2011. – Т. 1. – 680 с.
6. Джираудо Дж. Титулы государей московских в венецианской исторической литературе и дипломатических документах (XV – XVII вв.) / Дж. Джираудо // Рим, Константинополь, Москва: Сравнительно-историческое исследование центров идеологии и культуры до XVII в. – Москва, 1997. – С. 326-350.
7. Дзярновіч А. Тытул вялькых князёу лытоускіх: Дзе месца «рускай» традыцыі? / А. Дзярновіч // *Ukraina Lithuanica*. – Київ, 2013. – Т. 2. – С. 61-81.
8. Золтан А. К предьстории русского «государь» / А. Золтан // Из истории русской культуры. – Москва, 2002. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 554-590.
9. Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Ісаєвич // Княжа доба. Історія і культура. – Львів, 2008. – № 2. – С. 3-29.

10. Каштанов С. О титуле московских государей в XV-XVIII вв. / С. Каштанов // Россия в IX-XX веках: Проблемы истории, историографии и источниковедения. – Москва, 1999. – С. 181-187.
11. Комочев Н. К вопросу об изменениях в царском титуле при царе Алексее Михайловиче / Н. Комочев // Вспомогательные исторические дисциплины: Классическое наследие и новые направления. Материалы XVIII научной конференции кафедры ИВИД ИАИ РГГУ. – Москва, 2006. – С. 253-256.
12. Кучкин В. Происхождение русского двуглавого орла / В. Кучкин. – Москва, 1999. – 28 с.
13. Лакиер А. История титула государей России / А. Лакиер // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1847. – Ч. 1. – № 10. – С. 81-108; № 11. – С. 109-122.
14. Лаушкин А. К вопросу о формировании великокняжеского титула во второй половине XV в. / А. Лаушкин // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – Москва, 1995. – № 6. – С. 26-36.
15. Леонтович Ф. Рада великих князей литовских / Ф. Леонтович // ЖМНП (новая серия). – Санкт-Петербург, 1907. – Ч. IX. – С. 122-178.
16. Мельникова Е. «Князь» и «каган» в ранней титулатуре Древней Руси / Е. Мельникова // Мельникова Е. Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – С. 114-123.
17. Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – Київ, 1995. – С. 265-272.
18. Новосельцев А. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя / А. Новосельцев // Древнейшие государства Восточной Европы. – Москва: Восточная литература, РАН, 2000. – С. 367-379.
19. Пчелов Е. Объектный титул русских государей: особенности структуры и принципы формирования / Е. Пчелов // Вспомогательные исторические дисциплины - источниковедение - методология истории в системе гуманитарного знания. Материалы XX Международной научной конференции, РГГУ, ИАИ. – Москва, 2008. – Ч. 1. – С. 121-136.
20. Салей С. Царські ґвтул у дыпламатычных крыніцах Вялікага княства Літоўскага і суседніх дзяржаў да сярэдзіны XVI ст. / С. Салей // Языки в Великом Княжестве Литовском и странах современной Центральной и Восточной Европы: аналогии и преемственность. Материалы конференции. – Budapest, 1998. – С. 70-73.
21. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648-1676 рр.: кризь призму століть / В. Смолій, В. Степанков // Український історичний журнал. – Київ, 1998. – № 3. – С. 3-12.
22. Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. / Н. Соболева. – Москва, 1981. – 263 с.
23. Успенский Б. Царь и император. Помазание на царство и семантика монарших титулов / Б. Успенский. – Москва, 2000. – 141 с.
24. Филюшкин А. Титулы русских государей / А. Филюшкин. – Москва, Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2006. – 256 с.
25. Чухліб Т. Проект «козацького князівства» - історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? / Т. Чухліб // Український історичний журнал. – Київ, 2014. – № 4. – С. 71-93.
26. Хорошкевич А. Отражение представлений о регионах государства всея Руси и Российского царства в великокняжеский и царской титулатуре XVI в. / А. Хорошкевич // Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen. – Wiesbaden, 2004. – S. 102-127.
27. Bogucki A. Komes w polskich źródłach średniowiecznych / A. Bogucki // Roczniki towarzystwa naukowego w Toruniu. – Warszawa-Poznań, 1972. – R. 76. – Z. 3. – 117 s.
28. Boroń P. Książowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich

we wczesnym średniowieczu / P. Boroń – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. – 2010. – 325 s.

29. Czarnecki T. Książdz, księża, książę / T. Czarnecki // Academic journal of modern philology. – 2013. – Vol. 2. – S. 7-18.

30. Harmonisch und Chronologisches Staats-Archiv / ed. by Johan Heinrich Rothen. – Leipzig, 1726. – 792 p.

31. John Selden / Dictionary of National Biography // ed. by Sidney Lee. – London, 1897. – Vol. LI «Scoffin-Scheares». – P. 212-224.

32. Kowalski M. Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny / M. Kowalski. – Warszawa: IGI PAN, 2013. – 396 s.

33. Ostroróg-Sadowski J. Tytuły dziedziczne w oświetleniu obowiązującego prawodawstwa / J. Ostroróg-Sadowski. – Warszawa, 1899. – 118 s.

34. Plokhly S. Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine / S. Plokhly. – New York: Oxford University Press, 2001. – 401 p.

35. Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi / A. Poppe // Przegląd Historyczny. – 1984. – T. 75. – № 3. – C. 423-439.

36. Radziwiński Z. L. O tożsamości tytułów książ i książę w dawnej Rzeczypospolitej / L. Z. Radziwiński. – Lwów, 1908. – 36 s.

37. Raev M. The emergence of the title Velikiy Kniaz' in Rus' and the Povest' Vremennykh Let / M. Raev // Сборник радова Византолошког института. – Belgrad, 2014. – V. LI. – P. 47-69.

38. Selden J. Titles of Honor / J. Selden. – London, 1672. – 756 p.

39. Szeftel M. The Title of Muscovite Monarch up to the End of Seventeenth Century / M. Szeftel // Canadian-American Slavic Studies. – 1979. – Vol. 13. – № 1-2. – P. 59-81.

40. Vodoff V. La titulature princiere en Russie du XIe au debut XVI siècle / V. Vodoff // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – Stuttgart: Neue Folge, 1987. – Bd. 35. – H. 1. – P. 1-35.

41. Wolff J. Książowie litewsko-ruscy. Od końca czternastego wieku // J. Wolff. – Warszawa, 1895. – 698 s.

REFERENCES

1. AGOSHTON, M. (2005). *The Grand Prince's Seal of the 1497: On the History of the Russian State Symbolisms' Formation*. Moscow, 484 p. [in Rus.]

2. ALIMOV, D. (2013). From Župans to Archons: Social Evolution or a Narrative Construction? *Peterburgskie slavyanskie i balkanske issledovaniya*, (2). Saint-Petersburg, pp. 14-55. [in Rus.]

3. BREKHUNENKO, V. (2012). Hetman or Starszy? Behind the Nomenclature of the Cossack Leaders in the 16th – First Half of the 17th Centuries. *Naukovi Zapysky NaUKMA*, Vol. 130. Kyiv, pp 4-9. [in Ukr.]

4. GORSKIY, A. (1995). About the Evolution of the Supreme Ruler's Titulature in Ancient Rus (Pre-Mongolian Era). In: *Roman-Byzantine Heritage in Rus: The Idea of Power and the Political Practice*. Moscow, pp. 97-102. [in Rus.]

5. MYTSYK, Yu., ed. (2011). *The Sources on the History of the National Liberation War of the Ukrainian People in 1648-1658*, Vol. 1. Kyiv, 680 p. [in Ukr.]

6. GIRAUDO, G. (1997). The Titles of Moscow Princes in the Venetian Historical Literature and Diplomatic Documents (15th-17th Centuries). In: *Rome, Constantinople, Moscow: Historical-Comparative Research of the Ideology and Cultural Centers Before the 17th Century*. Moscow, pp. 326-350. [in Rus.]

7. DZIARNOVICH, A. (2013). The Title of the Grand Princes of Lithuania: Where Does the "Russian" Tradition Lie? *Ukraina Lithuanica*, Vol. 2. Kyiv, pp. 61-81. [in Bel.]

8. ZOLTAN, A. (2002). On the Prehistory of Russian's "Gosudar". In: *From the History of Russian Culture*, Vol. 2, Pt. 1. Moscow, pp. 554-590. [in Rus.]

9. ISAIEVYCH, Ya. (2008). On the History of the Titulature in Eastern Europe. In: *Kniazha Doba. Istorii i kultura. Zbirnyk naukovykh prats*. (The Princely Age. History and Culture. Collection of Scientific Papers), (2). Lviv, pp. 3-29. [in Ukr.]

10. KASHTANOV, S. (1999). About the Title of Moscow Princes in the 15th-16th

- Centuries. In: *Russia in the 9th-20th Centuries: The Problems of History, Historiography, and Source Criticism*. Moscow, pp. 181-187. [in Rus.]
11. KOMOCHEV, N. (2006). To the Question on the Changes in the Tsar's Title during Alexei Mikhailovich's Reign. In: *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny: Klassicheskoe nasledie i novye proyavleniya. Materialy XVIII nauchnoi konferentsii kafedry IVID IAI RGGU*. (The Auxiliary Historical Disciplines: Classical Heritage and New Directions. The Proceedings of the 18th Scientific Conference of the Source Criticism and Auxiliary Historical Disciplines Department of the Historical Archives Institute of the Russian State Humanitarian University). Moscow, pp. 253-256. [in Rus.]
12. KUCHKIN, V. (1999). *The Origin of the Russian Double-Headed Eagle*. Moscow, 28 p. [in Rus.]
13. LAKIER, A. (1847). The History of the Russian Rulers' Title. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Obrazovaniya*. Saint-Petersburg. Pt. 1, (10), pp. 81-108; (11), pp. 109-122. [in Rus.]
14. LAUSHKIN, A. (1995). To the Question on Formation of the Grand Princely Title in the Second Half of the 15th Century. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istoriya*, (6), pp. 26-36. [in Rus.]
15. LEONTOVICH, F. (1907). The Council of the Grand Princes of Lithuania. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Obrazovaniya (novaya seriya)*, Pt. 9. Saint-Petersburg, pp. 122-178. [in Rus.]
16. MELNIKOVA, E. (2011). "Knyaz" and "Kagan" in the Early Titulature of Ancient Rus. In: *Ancient Rus and Scandinavia: Selected Works*. Moscow, pp. 114-123. [in Rus.]
17. MYTSYK, Yu. (1995). Three Letters from the Polish Archives for the History of Khmelnytsky's Uprising. In: *Doba Bohdana Khmelnytskogo (do 400-richchia vid dnia narodzhennia velykoho hetmana). Zbirnyk naukovykh prats*. (The Age of Bohdan Khmelnytsky (For the 400th Birth Anniversary of the Great Hetman). Collection of Scientific Papers). Kyiv, pp. 265-272. [in Ukr.]
18. NOVOSELTSEV, A. (2000). To the Question on One of the Oldest Titles of the Russian Prince. In: *The Oldest States of Eastern Europe*. Moscow: Vostochnaya literatura RAN, pp. 367-379. [in Rus.]
19. PCHELOV, E. (2008). The "Object Title" of the Russian Rulers: Features of the Structure and Principles of Formation. In: *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny – istochnikovedenie – metodologiya istorii v sisteme gumanitarnogo znaniya. Materialy XX Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, RGGU, IAI, Moscow*. (The Auxiliary Historical Disciplines – Source Criticism – Methodology of History in the System of the Humanitarian Knowledge. Proceedings of the 20th International Scientific Conference of the Historical Archives Institute of the Russian State Humanitarian University), Pt. 1. Moscow, pp. 121-136. [in Rus.]
20. SALEI, S. (1998). The Tsar's Title in the Diplomatic Sources of the Grand Duchy of Lithuania, and Neighboring Countries until the Middle of the 16th Century. In: *Yazyki v Velikom Kniazhestve Litovskom i stranakh sovremennoy Tsentralnoy i Vostochnoy Evropy: analogii i preemstvennost. Materialy konferentsii*. (Languages in the Grand Duchy of Lithuania and Countries of Modern Central and Eastern Europe: Analogies and Successions. Proceedings of the Conference). Budapest, pp. 70-73. [in Bel.]
21. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1998). The Ukrainian National Revolution of 1648-1676: Through the Centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (3). Kyiv, pp. 3-12. [in Ukr.]
22. SOBOLEVA, N. *The Russian City and Regional Heraldry of the 18th and 19th Centuries*. Moscow, 263 p. [in Rus.]
23. USPENSKIY, B. (2000). *The Tsar and the Emperor. Royal Anointing and the Semantics of the Monarchic Titles*. Moscow, 141 p. [in Rus.]
24. FILYUSHKIN, A. (2006). *Titles of Russian Rulers*. Saint-Petersburg, 256 p. [in Rus.]
25. CHUKHLIB, T. (2014). The Project of the "Cossack Principality": A Historical Alternative to the Political System of

Hetmanate? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4). Kyiv, pp. 71-93. [in Ukr.]

26. KHOROSHKEVICH, A. (2004). Representation of Regions of "Gossudarstvo of all Rus" and "Russian Tsardom" in Grand-Ducal and Tsar's Titles of the 17th Century. In: *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*. Wiesbaden, pp. 102-127. [in Rus.]

27. BOGUCKI, A. (1972). Komes w polskich źródłach średniowiecznych. *Roczniki towarzystwa naukowego w Toruniu*. Warszawa-Poznań. R. 76. 117 p. [in Pol.]

28. BORON, P. (2010). *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 325 p. [in Pol.]

29. CZARNIECKI, T. (2013). Książ, księża, książę. *Academic Journal of Modern Philology*, Vol. 2, pp. 7-18. [in Pol.]

30. ROTHERN, J.-H., ed. (1726). *Harmonisch und Chronologisches Staats-Archiv*. Leipzig, 792 p. [in Ger.]

31. SELDEN, J. (1897). In: L. SYDNEY (comp.). *Dictionary of National Biography*, Vol. LI. London: "Scoffin-Scheares", pp. 212-224. [in Eng.]

32. KOWALSKI, M. (2013). *Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny*. Warszawa: IGiPZ PAN, 396 p. [in Pol.]

33. OSTORÓG-SADOWSKI, J. (1899). *Tytuły dziedziczne w oświeceniu obowiązującego prawodawstwa*. Warszawa, 118 p. [in Pol.]

34. PLOKHY, S. (2001). *Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York: Oxford University Press, 401 p. [in Eng.]

35. POPPE, A. (1984). O tytule wielkksiążęcym na Rusi. *Przegląd Historyczny*, T. 75, (3), pp. 423-439. [in Pol.]

36. RADZIMIŃSKI, Z. L. (1908). *O tożsamości tytułów kniaź i książe w dawnej Rzeczypospolitej*. Lwów, 36 p. [in Pol.]

37. RAEV, M. (2014). The Emergence of the Title Velikii Kniaz' in Rus' and the Povest' Vremennykh Let. *Zbornik radova Vizantološkog institute*, V. LI. Belgrad, pp. 47-69. [in Eng.]

38. SELDEN, J. (1672). *Titles of Honor*. London, 756 p. [in Eng.]

39. SZEFTTEL, M. (1979). The Title of Muscovite Monarch up to the End of Seventeenth Century. *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 13 (1-2), pp. 59-81. [in Eng.]

40. VODOFF, V. (1987). La titulature princiere en Russie du XIe au debut XVI siècle. In: *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 35, H. 1. Stuttgart: Neue Folge, pp. 1-35. [in Fr.]

41. WOLFF, J. (1895). *Kniaziowie litewskorusy. Od końca czternastego wieku*. Warszawa, 698 p. [in Pol.]

N. Biletskyi

Factors of the Semantics of the 17th Century European Titulature

Abstract

One of the subjects for nowadays research of the political status of the Cossack Hetman is his titulature. However, due to a poor examination of the early-modern titulature system, scholars tend to mix the meanings of different titles. This eventually leads to errors in translation or interpretation of sources. Moreover, the problem is aggravated by the lack of methodology. Most of the researches of titles are held either in the context of "statist" history or symbolic images of power, whereas the titulature really bears the syntactic role of a form of address. This requires a deeper study of the titulature system of the 17th century.

As being shown in the work of the early-modern English jurist John Selden, this system was constructed by the lawyers of that time and was based on the titular tradition of the Roman Empire. After its fall, new kingdoms emerged, but they tried to incorporate previous titulature systems, thus preserving their legitimacy. Most of the states had titles analogous to those in the Holy Roman Empire. This actually causes the need for the differentiation of homonymous titles which can have distinct meaning and correspond to different power statuses.

As seen from the analysis of Selden's text, titles were, firstly, divided into primarily honorary and primarily officary; secondly, – into supreme and subordinate. The forms of address, related to them, were of great importance too. The titular attributes served as a marker for a person of the noble society while titular abstracts corresponded to the power status of the title-bearer. Besides these semantic factors, it is also important to pay attention to the titular tradition from which a title originates and the position of the title in the style. In addition, some titles can be composite, that is containing two words with one meaning.

Selden's classification is clearly shown in the sources of that time, which only proves the validity of the jurist's text as a methodological example for the analysis of different titles.

У 1614 р. Джон Селдон написав книгу «Титули честі», де прослідкував походження та історію найрізноманітніших європейських та східних титулів від античності до сучасних йому часів. Структурно праця поділяється на дві частини: у першій описуються титули верховних правителів, у другій – підпорядкованих. Текст цілком послідовний, містить величезну кількість посилань (бл. 4–6 на сторінку), а в окремих місцях Селдон відсилає читача до історіографії з певного питання (феодальне право, прецеденція та ін.).